

Nawoord

In mijn artikel wordt als grootste bezwaar tegen de rationele-keuze theorie aangevoerd dat ze zich zo moeilijk laat inpassen in de procesbenadering waarzonder de sociale-wetenschapsbeoefening onmogelijk is. Daartegenover heeft die theorie ook allerlei vernieuwende ideeën te bieden en daar moeten historisch sociologen een pragmatisch gebruik van maken.

Lindenberg herkent in mijn benadering veel uit *The poverty of historicism* van Karl Popper, tegen wie ik met een psychoanalytische en figuratie-sociologische achtergrond ook nogal wat bedenkingen heb die uiteraard vooral van doen hebben met het falsificatie-beginsel en met de hoge inhoudelijke prijs die betaald wordt om uitspraken te construeren die aan dat criterium kunnen voldoen: als ze al toetsbaar zijn, dan zijn ze meestal niet erg interessant.

Ik moet beter onderscheiden tussen formele theorie en rationele-keuze theorie, zegt Lindenberg. Inderdaad, er zijn nog andere formele theorieën in omloop binnen de sociale wetenschap: bijvoorbeeld netwerktheorieën. Maar voor die andere formele theorieën geldt eveneens dat formalisering tot een statische benadering aanzet en ik leg in de tekst uit waarom dat zo is. Rationele-keuze theorieën stoelen bovendien op bij uitstek individualistische premissen en vereisen daarom een nadere bepaling van voorkeuren en motieven. Over dat laatste gaat grotendeels de bijdrage van Lindenberg. De toeschrijving van motieven aan mensen uit voorbije tijden moet bij schaars materiaal wel gebrekkig blijven, voert hij aan. En Lindenberg adstrueert dat met een aanhaling uit mijn *Zorg en de staat*¹ (113) waarin Brian Simon aangehaald wordt met de bewering dat diepgewortelde angst voor rebellie Engelse burgers rond 1830 ertoe bracht het algemeen lager onderwijs te propageren.² Zoiets kun je hoogstens achterhalen uit een enkele overgebleven brief, zegt Lindenberg, en dat is niet genoeg.

Nu kan ik zo gauw Simon niet te pakken krijgen, maar in de kast staan Hurt en Green die vrijwel hetzelfde zeggen.³ Zij baseren zich daarbij vooral op publikaties van onderwijshervormers uit die tijd, een zeer productief gezelschap. Lindenberg vindt kennelijk dat alleen ego-documenten ('een brief'), uitsluitel kunnen bieden over motivering. Dat lijkt mij overdreven restrictief, maar zelfs zulke bronnen zijn in dit geval wel te vinden en ze zijn dan zeker zo betrouwbaar als de enquête-resultaten

waarin zoveel vertrouwen wordt gesteld bij het onderzoek van hedendaagse beweegredenen.

Ik wil even bij het door Lindenberg gekozen voorbeeld blijven, omdat vrijwel alles wat hier aan de orde is daarin te berde wordt gebracht. Nog aan het eind van de achttiende eeuw, namelijk, waren de meeste publicisten fel gekant tegen lager onderwijs aan boeren, werklieden en paupers: dat zou hen maar op wilde ideeën brengen.

De daaropvolgende omslag in meningsvorming (en motivering) wordt in *Zorg en de staat* verklaard doordat de latere scribenten grotendeels een andere positie innamen in de figuratie dan hun voorgangers: hier wordt dus op theoretische gronden een *a priori* motivering aan actores in verschillende posities binnen het communicatieve netwerk toegeschreven en die wordt dan vergeleken met gegevens uit historische bronnen. En de tevoren veronderstelde verschuiving kan goed worden gedocumenteerd aan de hand van de bronnen. Maar in hetzelfde hoofdstuk blijkt dat dit procédé althans aanvankelijk met de boeren niet opgaat. Die zouden volgens de premissen van het model de verspreiding van het algemeen lager onderwijs moeten steunen, maar er is weinig historisch bewijs dat ze dat voor het midden van de negentiende eeuw ook deden en zelfs enige evidentie van het tegendeel (het 'ABC-oproer', t.a.p. 96). Nu zijn de beweegredenen van - grotendeels analfabete en anders ook al niet schrijfgrage - boeren veel moeilijker te reconstrueren dan die van hun burgerlijke tijdgenoten, inderdaad een geval van 'low evidence'.

Misschien maximeerden de boeren toentertijd niet zozeer de gepostuleerde 'communicatieve kansen' (van hun schoolgaande kinderen), maar iets anders, bijvoorbeeld inkomen op korte termijn: Mary Jo Maynes is erin geslaagd het boerenverzet tegen het algemeen onderwijs te verklaren als een kwestie van economisch belang, een rationele keuze, en zij signaleert daarin ook nog een historische wending:

Overal waren de boerengezinnen in het seizoen aangewezen op kinderarbeid (...). Voor de meerderheid van boerengezinnen was het economisch rendement van die scholing ook minimaal, al won het lager onderwijs ongetwijfeld aan betekenis met de toenemende commercialisering van de agrarische economie.⁴

Lindenberg voert met Gary Becker aan dat mensen niet een enkele waarde, maar twee grootheden maximeren: fysiek welzijn en maatschappelijke waardering. Maar hoe kan nu in de theorie van tevoren worden vastgesteld hoeveel welzijn mensen willen opgeven voor wat meer aanzien of vice versa: wat zijn de 'substitutie-mogelijkheden'? Als die ruilvoet niet wordt vastgesteld blijft de theorie onbepaald.

Maar voor die vaststelling is een preferentietheorie nodig, zegt Lindenberg met recht: een algemene theorie over de ordening van alle voorkeuren die mensen erop na kunnen houden. En die komt er niet, denk ik. Mensen maximeren verscheidene grootheden die niet bij voorbaat op een noemer (of volgorde) te herleiden zijn.

Een theorie die alle strevingen in het menselijk samenleven op één voorkeursorde kan herleiden is nog even ver gezocht als in de fysica de Grand Unified Theory die alle krachten in het heelal in één vergelijking moet uitdrukken. De fysica kan het door de week nog wel even zonder stellen. Maar voor de rationele-keuze theorie houdt dit tekort in dat ze telkens dreigt te vervallen tot irrelevantie, tautologie of onbepaaldheid. Dat is een even groot gebrek van de rationele-keuze theorie als haar ingebakken statisch karakter dat mijn hoofdthema vormde.

Goudsblom gaat nog een stap verder: hij ziet mensen meestentijds helemaal niet als maximeerders. Ze laten zich, zegt hij, niet alleen leiden door hun belang, maar soms ook door een principe, soms door hun routine en dan weer door hun affect. Belang, beginsel, gewoonte en gevoel, de vier drijfveren volgens Goudsblom, zijn evenzovele noodzakelijke aspecten in de complete beschrijving van complexe motivaties. Maar dat is niet hetzelfde als een verklaring van een sociaal proces. Daarin zou moeten blijken dat bepaalde motieven samengaan met gedragingen die de afloop van het proces dwingend sturen, terwijl andere motieven corresponderen met tamelijk irrelevante gedragingen of gedrag dat weinig aan de afloop van het proces verandert. En omgekeerd zou moeten blijken dat in de loop van het proces bepaalde motiveringen versterkt worden en de bijbehorende gedragingen de overhand krijgen.

Ik zou, als ik een conflictueus proces zou moeten verklaren, precies als Lindenberg bepleit, en in navolging van Norbert Elias, altijd eerst kijken naar gedragingen die de machts-, winst en prestigekansen van mensen in een gegeven figuratie maximaliseren. Ik zou zeker goed kijken naar de verborgen winstkansen van op het oog impulsief en emotioneel gedrag; ik zou nagaan hoe mensen die nadrukkelijk hun beginselen hoog houden ondertussen de kansen inschatten dat anderen dat net zo zullen doen; ik zou van mensen die vasthouden aan hun gewoonten willen weten of ze zich daarmee indekken tegen verlies door verandering. Kortom, ik zou zoeken naar de waakzame en beramende gedragsaspecten in de onderlinge omgang.

Waarom? Omdat ze zo effectief zijn.

Daarbij zou ik voortdurend bedacht zijn op premature kwantificaties, cirkelredeneringen en tautologieën waarin de rationele-keuze theorie nu eenmaal gauw terecht komt zodra ze zich begeeft buiten het economisch

verkeer waarin idealiter alles onder de ene noemer van het geld als waardemeter en rekeneenheid gebracht is. Maar op zichzelf is het hanteren van een rationele-keuze model een prachtig voorbeeld van een zuivere rationele-keuze strategie: in een door de exacte wetenschappen gedomineerde academische wereld waarbinnen de economen de sociale wetenschap domineren wordt het rationele-keuze model het hoogst gewaardeerd en het gulst beloond.

Ik pleit ervoor de kerngedachten van de rationele-keuze theorie te bevrijden uit het scientistisch keurslijf van 'modelmatige' theorieën, massale data-bestanden en statistische toetsen. Die kerngedachten kunnen met veel profijt worden toegepast in het historisch sociologisch onderzoek. En Goudsblom, die aansluiting zoekt bij de evolutie-theorie, kan al helemaal niet om dat gedachtengoed heen: de grote doorbraak van het genetisch neo-Darwinisme kwam van een radicaal reductionistisch model met radicale maximering: het gen als eenheid van analyse, genen als maximeerders van voortplantingskansen. En toch is de evolutietheorie, ook in deze versie, het schoolvoorbeeld van een procestheorie. Maar in de evolutie wordt de rol van de rationaliteit overgenomen door iets anders, door een blind proces van variatie en selectiedruk.

Zo laten mensen zich niet buiten spel zetten: in menselijke samenlevingen wordt aan die blinde evolutie van variatie en selectie een historie toegevoegd waarin beperkt rationeel en beperkt maximerend gedrag vaak doorslaggevend is. Wie weet vinden Lindenberg, Goudsblom en ik elkaar nog eens in een procestheorie waarin deze beginselen samengaan.

Noten

1. Abram de Swaan, *Zorg en de staat: Welzijn, onderwijs en Gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de Nieuwe Tijd*. Amsterdam: Bert Bakker, 1989.
 2. Brian Simon, *The two nations and the educational structure 1780-1870*. London: Lawrence & Wishart, 1960, 166.
 3. 'Of all the arguments that were used to persuade the propertied classes to subscribe to the building of schools, that of the need to avert revolution was the most effective.' (John Hurt, *Education in evolution; Church, state, society and popular education*. London: Paladin, 1972, 26). En Andy Green schrijft in *Education and state formation; The rise of education systems in England, France and the USA*. New York, St. Martin's Press, 1990 (248): 'Far from intending popular education as a way of bringing universal enlightenment to the working class, or seeing it as a means for their social advancement, either individually or collectively, it was rather a way of ensuring that the subordinate class would acquiesce in their own class aspirations.'
 4. Mary Jo Maynes, 'The virtues of archaism: The political economy of schooling in Europe, 1750-1850' *Comparative Studies of Society and History*, 21 (1979), pp. 611-25, 613, vertaald citaat bij De Swaan, t.a.p. 97.
-